

References:

1. Maarten van Rooij, Annamaria Lusardi, Rob Alessie. *Financial literacy and stock market participation*, *Journal of Financial Economics*, Volume 101, Issue 2, 2011, Pages 449-472, DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2011.03.006>.
2. *International Financial Reporting Standards Foundation. Conceptual Framework for Financial Reporting*, 2018. URL: <https://shorturl.at/L00zq>
3. Adele Atkinson, Flore-Anne Messy. *Measuring financial literacy: Results of the OECD / International Network on Financial Education (INFE) pilot study*. Organisation for Economic Co-operation and Development. 2012. URL: <https://shorturl.at/8PhQY>

MDH DAVLATLARIDA YIRIK SOLIQ TO'LOVCHILAR SOLIQ SIYOSATI VA ULARNI O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI AMALIYOTIDA TADBIQ ETISH ISTIQBOLLARI

Ortiqova Go`zalxon

Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti, magistrant

Annotatsiya. Ushbu maqolada MDH davlatlarida yirik soliq to'lovchilarga nisbatan yuritilayotgan soliq siyosatining nazariy-huquqiy asoslari, ularning davlat budjeti daromadlarini shakllantirishdagi o'rni hamda soliq ma'murchiligi mexanizmlari kompleks tahlil qilinadi. Shuningdek, ilg'or xorijiy tajribalarni O'zbekiston Respublikasi amaliyotiga tatbiq etish istiqbollari, institutsional islohotlar, raqamlashtirish jarayonlari va samarali boshqaruv yondashuvlarini joriy etish masalalari ilmiy asosda yoritiladi.

Kalit so'zlar: MDH davlatlari, yirik soliq to'lovchilar, soliq siyosati, soliq ma'murchiligi, budjet daromadlari, raqamlashtirish, soliq mexanizmi, xorijiy tajriba, fiskal barqarorlik.

Yirik soliq to'lovchilar soliq siyosatini samarali boshqarish har bir davlat soliq tizimida muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, ushbu kategoriya soliq to'lovchilari davlat budjeti daromadlarining sezilarli ulushuni tashkil qiladi. Quyida MDH davlatlari orasida yirik soliq to'lovchilarni e'tirof etish va soliqqa tortish tartiblari Ozarbayjon va Qozog'iston misolida ko'rib chiqilgan. Mazkur davlatlarning barchasida mazmunan o'xshash bo'lgan qator kriteriyalar mavjud bo'lib, ular yirik soliq to'lovchilar toifasiga kiritilgan subyektlarni hisobga olish hamda ularning faoliyati ustidan keyingi soliq nazoratini ta'minlash bilan bog'liqdir.

Birinchi, yirik soliq to'lovchilarni e'tirof etish tartiblari asosan qonunosti normativ-huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinadi. Ikkinchi, soliq to'lovchini yirik soliq to'lovchilar toifasiga kiritish mezonlarining aniq va mantiqan asoslangan tizimi mavjud emas. Asosan ushbu jarayon yil yakunlari bo'yicha moliyaviy hisobot ko'rsatkichlari va to'langan soliqlar hajmiga asoslanadi, bu esa "o'zgaruvchan maqom"ga ega soliq to'lovchilar paydo bo'lishiga olib keladi. Uchinchi, yirik soliq to'lovchilarni ro'yxatga olish va ularning faoliyati ustidan samarali soliq nazoratini amalga oshiruvchi ixtisoslashtirilgan bo'linmalar mavjud emas yoki ularning faoliyati yetarli darajada samarali emas.

Ozarbayjon amaliyoti. Ozarbayjon Respublikasida (budjet tashkilotlari bundan mustasno) soliq to'lovchilarni yirik toifaga kiritish kamida quyidagi belgilardan bittasi aniqlangan taqdirda amalga oshiriladi:

a) oldingi uch yilning har birida yil yakuni bo'yicha mulk huquqi asosida egalik qilinayotgan asosiy vositalarning qoldiq qiymati shartli moliyaviy birlikning million baravaridan oshgan hamda avvalgi uch yillik o'rtacha yillik aylanma (QQSsiz) shartli moliyaviy birlikning yarim million baravaridan yuqori bo'lgan bo'lsa;

b) korxonadan so'nggi uch soliq yili davomida hisoblangan barcha soliqlar va soliq qonunchiligida nazarda tutilgan boshqa majburiy to'lovlar summasi har bir yil uchun shartli moliyaviy birlikning 180 000 baravaridan ortiq bo'lsa.

Shuningdek, Ozarbayjon Respublikasi qonunchiligiga muvofiq monopoliya subyektlari sifatida e'tirof etilgan soliq to'lovchilar, jumladan ularning tasarrufidagi korxonalar va tashkilotlar ham yirik soliq to'lovchilar qatoriga kiritiladi.¹⁵⁶ Har yili 15 mayga qadar Ozarbayjon Respublikasi Soliqlar vazirligi tomonidan yirik soliq to'lovchilar toifasiga kiritilgan korxonalarni ularning joylashgan hududi bo'yicha hisobdan chiqarish va markazlashtirilgan tartibda qayta ro'yxatga olish yoki ularni markazlashtirilgan hisobdan chiqarish to'g'risida qaror qabul qilinadi.

2004-yilda Ozarbayjonda yirik davlat soliq to'lovchilari tomonidan amalga oshirilgan to'lovlar davlat byudjeti daromad qismining 40,2 foizini tashkil etgan.¹⁵⁷ Mazkur holat ko'p jihatdan 2005-yil 9-iyunda Ozarbayjon Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilingan "Yirik soliq to'lovchilarining daromad va xarajatlar smetalari to'g'risida"gi qaror bilan izohlanadi. Mazkur qarorga muvofiq, yirik davlat soliq to'lovchilari har yili 1-iyulga qadar davlat byudjeti va konsolidatsiyalashgan budjet loyihalarini tayyorlash maqsadida Vazirlar Mahkamasining tegishli farmoyishi bilan tashkil etilgan Komissiyaga kelgusi yil uchun daromad va xarajatlar smetalarining dastlabki variantlarini choraklar kesimida taqdim etishlari shart etib belgilangan. Ushbu smetalar qarorga ilova qilingan shaklga muvofiq tuziladi hamda "Daromadlar va tushumlar" va "Xarajatlar" bo'limlaridan iborat bo'ladi.

Yirik soliq to'lovchilarining daromad va xarajatlar smetalarining ijrosi ustidan monitoring Ozarbayjon Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan har yili tasdiqlanadigan jadvalga muvofiq amalga oshiriladi. Mazkur monitoring Ozarbayjon Respublikasi Moliya vazirligi tasdig'i asosida tuzilgan ishchi guruh tomonidan olib boriladi. Ishchi guruh tarkibiga Moliya vazirligi, Ozarbayjon Respublikasi Iqtisodiy rivojlanish vazirligi, shuningdek zaruratga ko'ra Ozarbayjon Respublikasi Sanoat va energetika vazirligi hamda Ozarbayjon Respublikasi Transport vazirligi vakillari kiritiladi. Monitoring jarayonida yirik davlat soliq to'lovchilarining daromad va xarajatlar smetalarida nazarda tutilgan amaldagi hamda prognoz ko'rsatkichlari tahlil qilinadi va baholanadi. Bunda zarur ma'lumotlar va hisobotlar olinadi, shuningdek birlamchi hujjatlar o'rganiladi. Monitoring natijalari ma'lumotnoma shaklida rasmiylashtiriladi hamda uning bir nusxasi yirik soliq to'lovchi rahbariyatiga taqdim etiladi. Monitoring yakunlari to'g'risidagi axborot 30 kun muddat ichida Ozarbayjon Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga taqdim etiladi.

Qozog'iston amaliyoti. Qozog'iston Respublikasida Yirik soliq to'lovchilarni boshqarish va monitoring qilish boshqarmasi Qozog'iston Respublikasi Moliya vazirligi Soliq qo'mitasining tuzilmaviy bo'linmasi sifatida faoliyat yuritadi. Ushbu boshqarma

---

¹⁵⁶ Постановление Кабинета Министров Азербайджанской Республики от 21 октября 2004 г. № 155 «Об утверждении критериев определения крупных налогоплательщиков и предприятий со специальным налоговым режимом».

¹⁵⁷ Ozarbayjon bo'yicha konsolidatsiyalashgan moliyaviy balans ma'lumotlariga, shuningdek Trend axborot agentligi hamda Jamoat moliyalari monitoring markazi xabarlariga ko'ra.

2003-yil 6-avgustdagi Soliq qo‘mitasi raisining buyrug‘iga binoan tashkil etilgan. Boshqarma faoliyati Soliq qo‘mitasi raisining umumiy rahbarligi ostida olib boriladi. Boshqarma rahbari lavozimga tayinlanadi va undan ozod qilinadi, bu qaror ham Soliq qo‘mitasi raisi tomonidan amalga oshiriladi. Boshqarmaning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

a) Yirik soliq to‘lovchilar faoliyatini soliq nazorati orqali tashkil etish va amalga oshirish;

b) Respublikaviy va mintaqaviy darajadagi soliq to‘lovchilarni elektron monitoring qilish;

c) Yirik soliq to‘lovchilardan byudjetga tushadigan soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarning dinamika tahlilini olib borish;

d) “Yirik soliq to‘lovchilar monitoringi” axborot tizimini yaratish va joriy etish;

e) Yirik soliq to‘lovchilarning xalqaro biznes operatsiyalarida narxlar qo‘llanilishining to‘g‘riligini tekshirish;

f) Transfer narxlashni nazorat qilish metodologiyasini ishlab chiqish;

g) Qo‘shilgan qiymat solig‘i (QQS)ni qaytarish asoslantirilganligini va yirik soliq to‘lovchi tomonidan soliq majburiyatlarini bajarish muddatlarini o‘zgartirishni ekspertizadan o‘tkazish;

h) Yirik soliq to‘lovchilarda tekshiruvlarni tashkil etish va o‘tkazish;

i) Mineral resurslardan foydalanish shartnomalarini boshqarish va ularning soliq rejimlarini ekspertizadan o‘tkazishda ishtirok etish.

Boshqarma zimmasiga yuklangan vazifalarga muvofiq, u quyidagi funksiyalarni bajaradi: monitoringga kiritilgan soliq to‘lovchilarning soliq hisobotlarini yig‘ish va tahlil qilish; yirik soliq to‘lovchilar tomonidan mahsulot tannarxini shakllantirish, xomashyo, materiallar va xizmatlar narxlari; eksport va ichki bozordagi mahsulot realizatsiyasi narxlari; shuningdek sotib olingan tovarlar bo‘yicha QQSni hisobga olish va qaytarish tartibining asoslantirilganligini nazorat qilish.

Boshqarma tarkibiga quyidagi bo‘limlar kiradi:

1) Yirik soliq to‘lovchilarni monitoring qilish bo‘limi;

2) Yirik soliq to‘lovchilarni audit qilish bo‘limi;

3) Yirik soliq to‘lovchilarni boshqarish (administratsiya) bo‘limi;

4) Transfer narxlash metodologiyasi va tahlil bo‘limi;

5) “Yirik soliq to‘lovchilar monitoringi” axborot tizimini joriy etish bo‘limi.

Qozog‘iston Respublikasida yirik soliq to‘lovchilarni monitoring qilish 1999-yil 1-maydan boshlab Qozog‘iston Respublikasi Davlat daromadlari vazirligining 1999-yil 22-apreldagi buyrug‘iga muvofiq amalga oshiriladi.¹⁵⁸ Ushbu buyruq bilan monitoring qilinadigan yirik soliq to‘lovchilar ro‘yxati va monitoring qoidalarini o‘z ichiga olgan Nizom tasdiqlangan. Monitoringning maqsadi – soliq solinadigan daromad hisob-kitoblarining asoslantirilganligini va soliqlar hamda boshqa majburiy to‘lovlarning to‘g‘ri hisoblanganini doimiy ravishda kuzatib borish, soliqlar va to‘lovlarning to‘lanishini nazorat qilishdir. Monitoring yirik soliq to‘lovchilarni kuzatish tizimini tashkil etib, iqtisodiyotdagi salbiy jarayonlarni o‘z vaqtida aniqlash, baholash, oldini olish va bartaraf etishni ta‘minlaydi. Monitoring obyekti sifatida Qozog‘iston Respublikasi hududida faoliyat yuritayotgan yirik korxonalar va tashkilotlar hisoblanadi.

¹⁵⁸ Приказ Министра государственных доходов Республики Казахстан от 28 марта 2002 г. № 394 «Об утверждении струк туры территориальных налоговых органов».

Monitoring tizimini yaratish korxonaning quyidagi jarayonlarini doimiy ravishda kuzatib borishga imkon beradi:

- a) moliyaviy faoliyat;
- b) tovarlar, ishlar va xizmatlarni sotib olish;
- c) tovarlar, ishlar va xizmatlarni realizatsiya qilish;
- d) debitor va kreditor qarzlari;
- e) eksport va import operatsiyalari;
- f) valyuta nazorati;
- g) qarz mablag'lari va investitsiyalardan foydalanish;
- h) sho'ba korxonalar va boshqa korxonalaridagi ishtirok; mahsulot tannarxini va xarajatlarni shakllantirish asoslantirilganligi;
- i) amortizatsiya ajratmalari va ta'mirlash xarajatlari;
- j) soliq hisob-fakturalarining to'g'riligini tekshirish;
- k) soliqlar va boshqa to'lovlarning o'z vaqtida amalga oshirilishini nazorat qilish;
- l) korxonada shaxsiy hisobvaraqlari orqali soliqlar va to'lovlarni hisoblash va to'lashning hisobini yuritish.¹⁵⁹

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, MDH davlatlarida yirik soliq to'lovchilarni hisobga olish va nazorat qilish tizimi adolatli, diskriminatsiyasiz, barqaror va shaffof bo'lishi lozim. Qarorlar uzoq muddatli faoliyat ko'rsatkichlariga asoslanishi, yirik soliq to'lovchi va soliq organlari ehtiyojlarini muvofiqlashtirishi, xarajatlarni kamaytiruvchi mexanizmlarni hisobga olishi kerak. Ushbu prinsiplar O'zbekiston amaliyotiga tatbiq etilsa, soliq ma'murchiligi samaradorligi oshadi, fiskal barqarorlik mustahkamlanadi va davlat byudjeti daromadlari yanada samarali shakllanadi, iqtisodiyotda salbiy jarayonlar oldini olish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Крупнейшие налогоплательщики СНГ: особенности налогового администрирования и налогового контроля. А.П. Зрелов.
2. Налоговая гармонизация в странах СНГ: перспективы развития. Ю. С. Ранчинская.
3. Ozarbayjon Respublikasi Soliq Kodeksi.
4. Qo'zog'iston Respublikasi Soliq Kodeksi.
5. Постановление Кабинета Министров Азербайджанской Республики от 21 октября 2004 г. № 155 «Об утверждении критериев определения крупных налогоплательщиков и предприятий со специальным налоговым режимом».
6. Приказ Министра государственных доходов Республики Казахстан от 28 марта 2002 г. № 394 «Об утверждении структуры территориальных налоговых органов».
7. Приказ Министерства государственных доходов Республики Казахстан от 22 апреля 1999 г. № 269 «О мониторинге крупных налогоплательщиков».

---

¹⁵⁹ Приказ Министерства государственных доходов Республики Казахстан от 22 апреля 1999 г. № 269 «О мониторинге крупных налогоплательщиков».